

Εικόνες παιδικής ηλικίας στον ελληνικό κόσμο

τρὶς ἂν παρ' ἀσπίδα
στήναι θέλοιμ' ἂν μᾶλλον ἢ τεκεῖν ἅπαξ

(Ευριπίδης, *Μήδεια*, 250-251)

ΔΗΛΩΣΗ ΠΡΟΣΤΑΣΙΑΣ ΠΝΕΥΜΑΤΙΚΗΣ ΙΔΙΟΚΤΗΣΙΑΣ, ΕΠΙΚΟΙΝΩΝΙΑΣ ΚΑΙ ΠΡΟΣΩΠΙΚΩΝ ΔΕΔΟΜΕΝΩΝ

Ο Καθηγητής Χαράλαμπος Μελετιάδης προσφέρει αποκλειστικά και μόνον στους εγγεγραμμένους φοιτητές στο μάθημα Σύγχρονη ελληνική κοινωνία : σχηματισμός των δομών Ι του προπτυχιακού προγράμματος σπουδών του Τμήματος Κοινωνιολογίας του Παντείου Πανεπιστημίου στοιχεία ασύγχρονης διδασκαλίας του ανωτέρω Μαθήματος διά του ηλεκτρονικού προγράμματος e-class Παντείου Πανεπιστημίου και της οικείας περί μαθημάτων σελίδας του Εργαστηρίου Κοινωνιολογίας της Παιδείας και του Πολιτισμού.

Οι υπηρεσίες τηλεκπαίδευσης προσφέρονται από τον Διδάσκοντα κατ'εξαιρεση λόγω της μερικής αναστολής λειτουργίας του Παντείου Πανεπιστημίου εξαιτίας της επιδημίας CoViD19 από 11 Μαρτίου 2019 και για όσο χρόνο διαρκεί η αναστολή της διαζώσης διδασκαλίας.

Η Πνευματική Ιδιοκτησία στο αναρτώμενο έργο της διαδικτυακής τηλεκπαίδευσης και στο εκπαιδευτικό συνοδευτικό υλικό υπό τη μορφή, μεταξύ άλλων, ηλεκτρονικών σημειώσεων, διαφανειών (powerpoint) ή άλλου συμπληρωματικού υλικού κατανόησης και εμβάθυνσης του περιεχομένου του Μαθήματος αποκτάται χωρίς καμία διατύπωση και χωρίς την ανάγκη ρήτρας απαγορευτικής των προσβολών της. Επισημαίνεται πάντως ότι σύμφωνα με τον Ν. 2121/1993 και τη Διεθνή Σύμβαση της Βέρνης (που έχει κυρωθεί με τον Ν. 100/1975) απαγορεύεται η αποθήκευση του Έργου σε βάση δεδομένων, η αναδημοσίευση, η αναμετάδοσή του σε ηλεκτρονική ή μηχανική ή άλλη μορφή και γενικά η αναπαραγωγή του με οποιοδήποτε τρόπο, συνολικά ή τμηματικά ή περιληπτικά, στο πρωτότυπο ή σε μετάφραση ή άλλη διασκευή. Κατ'εξαιρεση τα ανωτέρω επιτρέπονται κατόπιν προηγούμενης γραπτής άδεια του Διδάσκοντος.

Η αποτύπωση σε υλικό φορέα του περιεχομένου της επικοινωνίας με τηλεφωνικά ή άλλα ηλεκτρονικά μέσα χωρίς τη συναίνεση των συμμετεχόντων στην επικοινωνία διώκεται ποινικά.

Όλοι οι συμμετέχοντες στο Μάθημα αναγνωρίζουν και σέβονται τη σημασία των δεδομένων προσωπικού χαρακτήρα και υποχρεούνται να συμμορφώνονται με τις διατάξεις του Γενικού Κανονισμού Προστασίας Προσωπικών Δεδομένων 2016/679/ΕΚ (για περισσότερες πληροφορίες βλ. τη διαδικτυακή σελίδα της Αρχής Προστασίας Δεδομένων Προσωπικού Χαρακτήρα www.dpa.gr).

Αθήνα, 26 Μαρτίου 2020

Χαράλαμπος Ν. Μελετιάδης

Τα δημογραφικά δεδομένα και η ιστορία της παιδικής ηλικίας

Η ιστορία της παιδικής ηλικίας στο ευρωπαϊκό περιβάλλον γνωρίζει μια πρώτη προσήλωση κατά τον αρχόμενο 16ο αι.

Με εξαίρεση τα έργα του Πλούταρχου Περί παιδων άγωγής και την *Institutio Oratoria* του Κοίντιλιανού, που γνωρίζουν μεγάλη διάδοση στα χρόνια της Αναγέννησης, οι ενδιαφερόμενοι για την ιστορία της αρχαιότητας δεν ενέτασσαν ως πρόσφατα την παιδική ηλικία στα ερευνητικά ενδιαφέροντά τους.

Η σπανιότητα των σχετικών πληροφοριών από την αρχαιότητα ως την πρώιμη νεωτερικότητα δεν είναι επαρκής δικαιολογία για την παραμέληση του πεδίου.

Οι σχετικές ερευνητικές προσπάθειες επιχείρησαν να ανασυνθέσουν τα στοιχεία που έλλειπαν καταφεύγοντας είτε σε ημερολογιακού τύπου πληροφορίες είτε στα έργα της παιδαγωγικής λογοτεχνίας, τα αποτελέσματα όμως είχαν

αποσπασματικότητα,

αντιφατικότητα ως προς τις αρχές και τις θεωρίες

και υποκειμενική αυθαιρεσία στα στοιχεία που καταγράφονταν.

Η προηγούμενη γενιά των ιστορικών κατέληγε αβίαστα στο μείζον συμπέρασμα της Linda Pollock: 'We still know little about how parents actually reared their children' (Pollock (1983) 203,212,234).

Η παιδική ηλικία στις προβιομηχανικές κοινωνίες

- Υψηλό ποσοστό βρεφικής θνησιμότητας
- Εγκατάλειψη ανεπιθύμητων βρεφών, θηλασμός, και σπαργάνωμα.

Παιδική θνησιμότητα

- ♦ Εἴωθε δὲ τὰ παιδιά τὰ πλείστα σπασμὸς ἐπιλαμβάνειν, καὶ μᾶλλον τὰ εὐτραφέστερα καὶ γάλακτι χρώμενα πλείονι ἢ παχυτέρῳ καὶ τίθαις εὐσάρκοις. Βλαβερόν δὲ πρὸς τὸ πάθος καὶ ὁ οἶνος ὁ μέλας μᾶλλον τοῦ λευκοῦ, καὶ ὁ μὴ ὑδαρῆς, καὶ τὰ πλείστα τῶν φυσωδῶν, καὶ ἐὰν ἡ κοιλία στή. Τὰ πλείστα δ' ἀναιρεῖται πρὸ τῆς ἐβδόμης· διὸ καὶ τὰ ὀνόματα τότε τίθενται, ὡς πιστεύοντες ἤδη μᾶλλον τῇ σωτηρίᾳ. Καὶ ἐν ταῖς πανσελήνοις δὲ μᾶλλον πονοῦσιν. Ἐπικίνδυνον δὲ καὶ ὅσοις τῶν παιδίων οἱ σπασμοὶ ἐκ τοῦ νώτου ἄρχονται.

- ♦ Αριστοτέλης, Τῶν περὶ τὰ ζῶα ἱστοριῶν, 588α

Παιδική θνησιμότητα στη Μινωική Κρήτη και στη Μυκηναϊκή Ελλάδα

- ♦ Προσδόκιμο ζωής για τους άντρες που είχαν ενηλικιωθεί: 35.24-30.84 από το 2100 ως το 1300 π.Χ Η πτώση οφείλεται στην αστυφιλία και στη διάδοση μολυσματικών ασθενειών
- ♦ Προσδόκιμο ζωής για τις γυναίκες την ίδια περίοδο ανάμεσα 28.06 και στα 27.32 έτη
- ♦ Στα Χανιά υψηλότερη παιδική θνησιμότητα σε σύγκριση με την ύπαιθρο: παιδιά ως 5 ετών αποτελούσαν το 45% των ταφών στο μινωικό νεκροταφείο. Στους Αρμένους παιδιά ως 15 ετών το 31% του δείγματος, ενώ η θνησιμότητα σε παιδιά από 5 ως 15 ετών ήταν 15.4%. Από το ίδιο δείγμα παιδιά κάτω του έτους ήταν το 22%, κάτω από δύο έτη το 34% και κάτω από 5 έτη το 54.7% (McGeorge 1990: 425–6) .

Ασθένειες και διατροφή

- ♦ Ασθένειες όπως η φυματίωση, οι τραυματισμοί, οι μολύνσεις, η επίκτητη αιμολυτική νόσος, η ελονοσία και οι εντεροπάθειες θα πρέπει να έχουν αφήσει τα σημάδια τους, και πολλές παιδικές ασθένειες, όπως η ιλαρά, η ανεμοβλογιά και οι ιογενείς λοιμώξεις θα ήταν μοιραίες, ιδιαίτερα εάν υπήρχαν επιπλοκές όπως πνευμονία (McGeorge 1990 : 427). Ωστόσο, το 56% της θνησιμότητας των νέων στο καλά διατηρημένο δείγμα από την αγροτική Μεσοελλαδική Λέρνα (Angel 1971: 70), μπορεί να είναι υπερβολικό και να οφείλεται στην ελονοσία.
- ♦ Σε ένα πλαίσιο ανεπαρκούς διατροφής, με κακά πρότυπα κατοίκησης και περιορισμένη ιατρική περίθαλψη η υψηλή παιδική θνησιμότητα ήταν συχνά ένα χαρακτηριστικό του αρχαίου κόσμου, όπου οι ασθένειες ήταν μια σοβαρή αιτία ανασχεσης για την επιβίωση των παιδιών. Σε μερικές περιοχές της Κρήτης, ο McGeorge προσκομίζει αποδείξεις για ραχίτιδα και πιθανώς για το παιδικό σκορβούτο ή τη Νόσο του Barlow (McGeorge 1992: 44) και αυτό μπορεί να υποδηλώνει είτε κακή διατροφή και έλλειψη βιταμινών C και D, ή, στην περίπτωση της ραχίτιδας, το ενδεχόμενο μικρά παιδιά που εργάζονταν πολλές ώρες σε κάτεργα χωρίς το φως του ήλιου. Η αποτυχία της γαλουχίας από θηλάζουσες μητέρες, λόγω υποσιτισμού, μπορεί να ήταν η αιτία του θανάτου ενός αριθμού από μικρά παιδιά. Οι παρατηρήσεις στην οδοντική ανάπτυξη, όπως δείχνει το έργο του Becker (1975: 271-6) στο Κάτω Ζάκρο και του McGeorge στους Αρμένους, για παράδειγμα, δείχνουν ότι το 28,6 % των δοντιών χάθηκαν πριν τον θάνατο και 17,7 % είχαν τερηδόνα.

Μητέρα και παιδί

Η Anne Ingvarsson-Sundström (2003) μελέτησε σκελετικά ευρήματα από τους μεσοελλαδικούς τάφους στην Κάτω Πόλη της Ασίνης και ανέδειξε τις επιπλοκές που προκαλούνται από την κατάσταση της υγείας της μητέρας στο παιδί. Π.χ. ο υποσιτισμός της μητέρας μπορεί να είναι μια σοβαρή απειλή για το έμβρυο. Συμμερίζεται γενικά τις απόψεις του Calnan Gray, οι οποίες θεωρούν τον υποσιτισμό ως κύρια αιτία θανάτου των γυναικών σε σύγκριση με τους κινδύνους κατά τον τοκετό ή με τις συνεχείς εγκυμοσύνες. Άλλα συμπεράσματα της είναι:

- (α) οι γυναίκες με χαμηλό ανάστημα έχουν το υψηλότερο ποσοστό περιγεννητικών θανάτων·
- (β) παράγοντες, όπως η ηλικία της μητέρας και ο αριθμός των κυήσεων, μπορεί επίσης να επηρεάσει την έκβαση της γέννησης·
- (γ) αν η μητέρα πεθαίνει, υπάρχει μικρή πιθανότητα επιβίωσης του παιδιού·
- (δ) η τροφή μάλλον δεν κατανέμονταν δίκαια μεταξύ των δύο φύλων και
- (ε) η εισαγωγή τροφών μετά τη γαλουχία (από τον 4ο περίπου μήνα) θα ήταν μια κρίσιμη αιτία βρεφικής θνησιμότητας.

Γενικό συμπέρασμα: ο συνδυασμός της διατροφικής κατάστασης των γυναικών με την πολιτιστική και οικονομική τους κατάσταση είχε τεράστιο αντίκτυπο για την τύχη των νεογνών.

Ένας Ύμνος στην Υγεία:

Αρίφρων Σικυώνιος (440-370 π.Χ)

Υγεία βροτοῖσι πρεσβίστα μακάρων, μετὰ σεῦ
ναίοιμι τὸ λειπόμενον βιοτᾶς, σὺ δέ μοι πρόφρων
ξυνεΐης·

εἰ γάρ τις ἢ πλούτου χάρις ἢ τεκέων
ἢ τᾶς ἰσοδαίμονος ἀνθρώποις βασιληίδος ἀρχᾶς ἢ
πόθων

οὐς κρυφίοις Ἀφροδίτας ἔρκεσιν θηρεύομεν,
ἢ εἴ τις ἄλλα θεόθεν ἀνθρώποισι τέρψις ἢ πόνων
ἀμπνοᾶ πέφανται,

μετὰ σεῖο, μάκαιρ' Ὑγεία,
τέθαλε καὶ λάμπει Χαρίτων ὄαροις·
σέθεν δὲ χωρὶς οὔτις εὐδαίμων ἔφυ.

Υγεία για τους ανθρώπους η πιο μεγάλη από τους
μακάριους θεούς, εἴθε να ζήσω μ'εσένα τη ζωή που
μου απομένει· κι ας είσαι ευμενής συγκάτοικος.

Γιατι αν υπάρχει χαρά στον πλούτο ή στα παιδιά
ή στου βασιλιά την ισόθεη εξουσία στους
ανθρώπους ή στον πόθο

που κυνηγάμε με τα μυστικά δίχτυα της Αφροδίτης
ή αν όποια άλλη χαρά από τους θεούς ή ανάπαυλα
των κόπων φανερώθηκε,

με την βοήθειά σου, ευλογημένη Υγεία,
ανθίζει και λάμπει στα λόγια των Χαρίτων·
χωρίς εσένα κανείς δεν είναι ευτυχισμένος

Ένας έπαινος για την ελληνική αγωγή

- ♦ Καθίζειν δὲ καὶ ἀνίστασθαι τοῦ βρέφους πειράζοντος βοηθεῖν αὐτοῦ τοῖς κινήμασιν δεῖ. τάχιον μὲν γὰρ προθυμούμενον καθίζειν καὶ μέχρι πλείονος εἴωθε κυρτοῦσθαι (καμπτομένης τῆς ῥάχεως διὰ τὸ μήπω τὸ σωματίον τόνον ἔχειν), προπετέστερον δὲ ἀνιστάμενον καὶ περιπατεῖν θέλον διαστρέφεσθαι κατὰ τοὺς μηροὺς τὰ σκέλη. τοῦτο δὲ καὶ μᾶλλον ἐπὶ Ῥώμης γινόμενον θεωρεῖται, καθὼς μὲν <τινες> ὑπολαμβάνουσιν, ὅτι ψυχροῖς ὕδασιν ἢ πόλιν κάτωθεν διαρρεῖται καὶ τὰ σώματα περιψύχεται ῥαδίως, καθὼς δὲ <τινες> λέγουσι, καὶ διὰ τὰς συχνὰς τῶν γυναικῶν συνουσίας ἢ διὰ τὸ μετὰ μέθην ταῖς συμπλοκαῖς χρῆσθαι, τὸ δ' ἀληθὲς διὰ παιδοτροφίας ἀπειρίαν. οὐ γὰρ ἔγκειται τοσαύτη στοργὴ ταῖς ἐν τῇ πόλει γυναιξίν, ὡς τὸ καθ' ἕκαστον ἐπιβλέπειν, ὃν τρόπον πράττουσιν αἱ καθαρῶς Ἑλληνίδες. μηδενὸς <οὖν> ἐπιθεωροῦντος τὰ κινήματα τῶν βρεφῶν διαστρέφεται τὰ κῶλα τῶν πλείστων. (Σωρανός, Γυναικείων 2, 43)

Απόθεση/expositio των βρεφών

Τὸ δὲ γεννηθὲν οὐκ ἦν κύριος ὁ γεννήσας τρέφειν, ἀλλ' ἔφερε λαβὼν εἰς τόπον τινὰ λέσχην καλούμενον, ἐν ᾧ καθήμενοι τῶν φυλετῶν οἱ πρεσβύτατοι καταμαθόντες τὸ παιδάριον, εἰ μὲν εὐπαγῆς εἶη καὶ ῥωμαλέον, τρέφειν ἐκέλευον, κλῆρον αὐτῷ τῶν ἐνακισχιλίων προσνείμαντες· εἰ δ' ἀγεννὲς καὶ ἄμορφον, ἀπέπεμπον εἰς τὰς λεγομένας Ἀποθέτας, παρὰ Ταύγετον βαραθρώδη τόπον, ὡς οὔτε αὐτῷ ζῆν ἄμεινον ὄν οὔτε τῇ πόλει τὸ μὴ καλῶς εὐθύς ἐξ ἀρχῆς πρὸς εὐεξίαν καὶ ῥώμην πεφυκός. ὅθεν οὐδὲ ὕδατι τὰ βρέφη, ἀλλ' οἴνω περιέλουον αἱ γυναῖκες, βάσανόν τινα ποιούμεναι τῆς κρᾶσεως αὐτῶν. λέγεται γὰρ ἐξίστασθαι τὰ ἐπιληπτικὰ καὶ νοσώδη πρὸς τὸν ἄκρατον ἀποσφακελίζοντα, τὰ δ' ὑγιεινὰ μᾶλλον στομοῦσθαι καὶ κρατύνεσθαι τὴν ἕξιν. (Πλούταρχος, Λυκούργος, 16.2)

Απόθεση: η σύγχρονη άποψη

- ♦ Δεν μπορούμε να ξέρουμε πόσο συχνή ήταν η έκθεση των παιδιών κατά την ελληνορωμαϊκή αρχαιότητα (Patterson (1985), Boswell (1988) 46-9), ή ποιο ποσοστό των εγκαταλελειμμένων παιδιών επιβίωνε.
- ♦ Επιπλέον η γονική αξιολογία περιλαμβάνει τόσο διαφορετικά στοιχεία, ώστε να μην μπορεί να θεωρηθεί αποκλειστική μια στάση αδιαφορίας απέναντι στην επιβίωση του παιδιού· ούτε ο θηλασμός από τις παραμάνες να αποτελεί ένδειξη ότι η φροντίδα για το παιδί ήταν περιορισμένη (Stone (1977) 65). Στην κοινωνία αυτή το υψηλό ποσοστό θνησιμότητας δεν οδηγούσε στην αδιαφορία, αλλά σε μια διαρκή ανησυχία για τα παιδιά που εύκολα νοσούσαν ή κινδύνευαν από ατυχήματα κάθε είδους (Wrightson (1982a) 109)· ήταν εμφανής « η αγάπη και η βαθιά ανησυχία» για τα παιδιά (Macfarlane (1986) 52· πρβλ. Pollock (1983) 58).
- ♦ Ωστόσο η προηγούμενη αναίρεση δεν είναι επαρκής για τις κοινωνικές εκείνες ομάδες που η άθλια και σκληρή ζωή τους τους έσπρωχνε να πνίξουν ή αν εγκαταλείψουν τα παιδιά τους.

Αξίζει να το μεγαλώσουμε

{ΣΩ.} ... φῶμεν τοῦτο σὸν μὲν εἶναι οἶον νεογενὲς παιδίον, ἐμὸν δὲ μαίευμα; ἢ πῶς λέγεις;

{ΘΕΑΙ.} Οὕτως ἀνάγκη, ὦ Σώκρατες.

{ΣΩ.} Τοῦτο μὲν δή, ὡς ἔοικεν, μόλις ποτὲ ἐγεννήσαμεν, ὅτι δή ποτε τυγχάνει ὄν. μετὰ δὲ τὸν τόκον τὰ ἀμφιδρόμια αὐτοῦ ὡς ἀληθῶς ἐν κύκλῳ περιθρεκτέον τῷ λόγῳ, σκοπούμενους μὴ λάθη ἡμᾶς οὐκ ἄξιον ὄν τροφῆς τὸ γιγνόμενον, ἀλλὰ ἀνεμαίοντε καὶ ψεῦδος. ἢ σὺ οἶει πάντως δεῖν τό γε σὸν τρέφειν καὶ μὴ ἀποτιθέναι, ἢ καὶ ἀνέξῃ ἐλεγχόμενον ὄρων, καὶ οὐ σφόδρα χαλεπανεῖς ἐάν τις σοῦ ὡς πρωτοτόκου αὐτὸ ὑφαιρῇ;

{ΘΕΟ.} Ἀνέξεται, ὦ Σώκρατες, Θεαίτητος· οὐδαμῶς γὰρ δύσκολος. (Πλάτων, Θεαίτητος, 160e-161a)

Αξίζει να το μεγαλώσουμε : η ιατρική άποψη

Ἡ τοίνυν μαῖα τὸ βρέφος ἀποδεξαμένη πρῶτον εἰς τὴν γῆν ἀποτιθέσθω προεπιθεωρήσασα, πότερον ἄρρεν τὸ ἀποκεκυημένον ἐστὶν ἢ θήλυ, καί, καθὼς γυναιξὶν ἔθος, ἀποσημαινέτω· κατανοεῖτω δὲ καί, πότερον πρὸς ἀνατροφὴν ἐστὶν ἐπιτήδειον ἢ οὐδαμῶς. κριθήσεται δὲ τὸ πρὸς ἀνατροφὴν εὐφυὲς ἐκ τοῦ τὴν ἀποκυήσασαν ὑγιεινῶς ἐν τοῖς τῆς κυοφορίας βεβιωκέναι χρόνοις· αἱ νοσηλείαι γὰρ καὶ μάλιστα τοῦ σώματος, συναδικοῦσαι τὸ κατὰ γαστρὸς τὰ πρῶτα τῆς ζωῆς αὐτοῦ θεμέλια θραύουσιν. δεύτερον δὲ ἐκ τοῦ κατὰ τὸν ὀφείλοντα καιρὸν ἀποκεκυήσθαι, μάλιστα μὲν τὸν ἔννατον μῆνα καί, εἰ τύχοι, βράδιον, ἤδη δὲ καὶ τὸν ἕβδομον. εἶτα λοιπὸν ἐκ τοῦ τεθὲν ἐπὶ γῆς εὐθέως αὐτὸ κλαυθυρίσαι μετὰ τόνου τοῦ προσήκοντος· τὸ γὰρ ἕως πλείονος ἀκλαυστὶ διάγον ἢ καὶ παρέργως κλαυθυρίζον ἐνύποπτον ὡς διὰ τινα περιστάσιν τοῦτο πάσχον. ἔκ τε τοῦ πᾶσιν τοῖς μέρεσι καὶ μορίοις καὶ ταῖς αἰσθήσεσιν ἄρτιον ὑπάρχειν καὶ τοὺς πόρους ἔχειν ἀπαρεμποδίστους, οἷον ὠτων, ῥινῶν, φάρυγγος, οὐρήθρας, δακτυλίου, καὶ τὰς ἐκάστου <μορίου> φυσικὰς κινήσεις μὴ νωθρὰς [καὶ] μηδὲ ἐκλύτους καὶ τὰς τῶν ἄρθρων κάμψεις τε καὶ ἐκτάσεις μεγέθη τε καὶ σχήματα καὶ τὴν πᾶσαν ἐπιβάλλουσαν εὐαισθησίαν, ἣν γνωρίζομεν κακὴ τῆς ἐπιφανείας ἐπερείδοντες τοὺς δακτύλους· κατὰ φύσιν γὰρ ἐστὶν τὸ πρὸς ἕκαστον ἀλγεῖν τῶν νυσσόντων ἢ θλιβόντων. ἐκ δὲ τῶν ἐναντίων τοῖς εἰρημένοις τὸ πρὸς ἀνατροφὴν <ἀν>επιτήδειον (Σωρανός, Γυναικείων 2, 10).

Από τη Ρώμη στο Βυζάντιο

Βάσει των συγκριτικών στοιχείων και υποθέτοντας μια μέση προσδοκώμενη διάρκεια ζωής κατά τη γέννηση του παιδιού τα 25 έτη μπορεί κανείς να υπολογίσει ότι στην αρχαία Ρώμη το 28% των βρεφών που γεννήθηκαν χάνουν τη ζωή τους κατά το πρώτο έτος και περίπου το 50% πέθαιναν πριν από την ηλικία των δέκα (Hopkins (1983) 225). Τον 14ο αι. ο μέσος όρος προσδόκιμης ζωής κατά τη γέννηση ήταν για τα κορίτσια 22.5 έτη και 22.295 για τα αγόρια. Ο μέσος όρος για όσα βρέφη επιβίωναν κατά το πρώτο έτος της ηλικίας τους ανεβαίνει στα 33 έτη και για όσους έφταναν στο πέμπτο έτος αυξάνει στα 47.5 έτη (Λαΐου-Θωμαδάκη, 1987, κεφ. Ζ')

Οι πρώτες φροντίδες σε ένα μωρό στην Κωνσταντινούπολη τον 10ο αιώνα

Εγώ πάντως δεν απέφευγα [να βλέπω] τα παιδιά του βεστάρχη, ούτε όταν τα έλουζαν ούτε όταν τα φάσκιωναν, αλλά για εμένα ήταν η ωραιότερη εικόνα το βρέφος να ακουμπά ήρεμο στο αριστερό χέρι της μαμής και να πίνει από το άλλο χέρι της, άλλοτε μπουμπούκια, άλλοτε ανάσκελα. Και ταραζόταν η ψυχή μου και πάθαινε, αν ήταν πιο ζεστό το νεράκι, και τα έβαζα με την γυναίκα του μπάνιου. Και ας πω και έτσι, κάθε φορά που το νεογέννητο <στενοχωριόταν> κι έκλαιγε, πιο πολύ μου άρεσαν και με έθελγαν τα τραγούδια της μαμής παρά τα μέλη του Ορφέα και των Σειρήνων. Όταν έπρεπε να το σπαργανώσει και να το δέσει και του φυλάκιζε τα χέρια και του διόρθωνε με μαλακές κινήσεις το σχήμα του κεφαλιού και συγκρατούσε και σκέπαζε όλο το σώμα του, σαν αυτό να ήταν δεσμώτης. (Μιχαήλ Ψελλός, Επιστολή 157, Σάθας, ΜΕΒ, V, 410)